

Piotr Kochanek

(John Paul II Catholic University of Lublin, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-9702-548X>

e-mail: lu2005harn@yahoo.de

Deukalion czy Noe? Interpretacja rewersów trzech cesarskich numizmatów z Apamei Frygijskiej między XVII a początkiem XX w.

Deucalion or Noah? Interpreting the Reverses of three Imperial Coins from Phrygian Apamea between the 17th and Early 20th Centuries

ABSTRACT

The aim of this article is to analyse the interpretation of scenes on the reverses of three coins from the Roman Empire period, originating from Phrygian Apamea. Between the 17th century and the beginning of the 20th century, three issues of these coins were known, which were made during the reign of Septimius Severus, Macrinus and Philip the Arab. The prevailing view is that the reverses of these coins present a flood scene, which refers either to the Greek myth of Deucalion or to the biblical story of Noah. In addition to these two ways of interpretation, several other explanations of this scene

PUBLICATION INFO				
			 UNIWERSYTET JANA PAŁA II KATOLICKIEGO W LUBLINIE	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Piotr Kochanek, the John Paul II Catholic University of Lublin, 14 Raclawickie Avenues, Lublin 20-950, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the John Paul II Catholic University of Lublin				
SUBMITTED: 2025.01.02		ACCEPTED: 2025.07.31		PUBLISHED ONLINE: 2025.09.30
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	
			 Crossref 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS			 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

have been proposed. The aim of these analyses is to present these interpretations, taking into account the connections between them.

Key words: Deucalion, Noah, the Deluge, coins from Phrygian Apameia, Septimius Severus, Macrinus, Alexander Severus

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza sposobu interpretacji scen, które znajdują się na rewersach trzech monet z okresu Cesarstwa Rzymskiego, pochodzących z frygijskiej Apamei. Między wiekiem XVII a początkiem wieku XX znano trzy emisje tych numizmatów, które powstały za panowania Septymiusza Sewera, Makryna i Filipa Araba. Dominuje pogląd, że rewersy tych monet prezentują scenę potopu, która odnosi się bądź do greckiego mitu o Deukalionie, bądź do biblijnej historii Noego. Obok obu sposobów interpretacji zaproponowano jeszcze kilka innych wyjaśnień tej sceny. Niniejsze analizy mają za zadanie zaprezentowanie tych interpretacji z uwzględnieniem związków, jakie między nimi zachodzą.

Słowa kluczowe: Deukalion, Noe, potop, monety z Apamea we Frygii, Septymiusz Sewer, Makryn, Aleksander Sewer

Wśród numizmatów z okresu Cesarstwa Rzymskiego znanych jest dziś sześć emisji monet pochodzących z frygijskiej Apamei, z których zachowała się pewna liczba pojedynczych egzemplarzy. Na ich rewersach przedstawiono skrzynię zajmowaną przez męską i żeńską postać oraz parę stojącą obok przedmiotowej skrzyni¹. Chodzi o monety z brązu wykonane w okresie panowania sześciu cesarzy, którymi byli: Septymiusz Sewer (11 kwietnia 145/146 – 4 lutego 211: cesarz od 9 kwietnia 193), Makryn (164/166 – 8 czerwca 218: cesarz od 11 kwietnia 217), Aleksander Sewer (1 października 208 – 18/21 marca 235: cesarz od 11/13 marca 222), Gordian III (20 stycznia 225 – 11 lutego 244: cesarz od 238), Filip Arab (204–249: cesarz od 244) i Treboniusz Gallus (ok. 206–253: cesarz od 251)².

¹ W literaturze polskiej reprodukcje tych monet zostały zebrane razem w: A. Kielczewska, *Monety z Apamei Kibotos. Najstarsza ikonografia Arki Noego*, „Vox Patrum” 2008, 28, 52/1, s. 464–466, ryc. 1–6 (przerysy i kopie wszystkich sześciu numizmatów: awers i rewers). Cf. K. Stebnicka, *Biblijny potop, grecki Noe, chrześcijańska tradycja – opowieść z Apamei we Frygii*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2015–2016, 7–8, s. 147: przerys awersu i rewersu monety Filipa Araba oraz reprodukcja rewersu monety Makryna.

² Monety te reprodukowano wraz z napisami widniejącymi na ich awersach i rewersach w znanych katalogach, cf. dostępny online (<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/volumes> – [dostęp: 20.10.2024] *Roman Provincial Coinage* [dalej: RPC], t. 6, nr 5706 (moneta Aleksandra Sewera: średnica – 36 mm, liczba egzemplarzy – 2, średnia waga – 21,21 g); RPC, t. 7/1, nr 701 (moneta Gordiana III: średnica – 35 mm, liczba egzemplarzy – 4, średnia waga – 25,76 g); RPC, t. 8, nr: – (unassigned: ID 20588) to moneta Filipa Araba (średnica – 35 mm, liczba egzemplarzy – 17, średnia waga – 19,41 g); RPC, t. 9, nr 820 (moneta Treboniusza

Pierwsza publikacja na temat tych monet ukazała się w Rzymie w roku 1667. Autorem rozprawy był Ottavio Falconieri (6 czerwca 1636 – 16/19 listopada 1675)³. Dysertacja ta została przedrukowana w roku 1668 wraz dwoma innymi pracami tegoż autora⁴. Następnie opracowanie to zostało dołączone do dzieł dwóch innych autorów, wydanych w roku 1684⁵ i 1701⁶. W ten sposób opracowanie O. Falconieriego zwróciło uwagę większego grona ówczesnych antykwarystów i innych badaczy na cesarskie monety z Apamei. Włoski historyk i erudyta zamieścił w swej pracy przerysy dwóch monet (ryc. 1A–B): numizmatu z okresu panowania

Gallusa: średnica – 36 mm, liczba egzemplarzy – 1, waga – 27,65 g). Cf. także *Sylloge nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock*, z. 9, *Phrygien*, red. H.-W. Ritter, Berlin 1964, nr 3502 (moneta Aleksandra Sewera), nr 3513 (moneta Treboniusz Gallusa); *Sylloge nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock*, z. 18, *Phrygien, Lykien, Pamphylien, Pisidien, Lykaonien, Isaurien, Kilikien, Galatien, Kappadokien, kaiserzeitl. Kistophoren, Incerti*, red. H. von Aulock, P.R. Franke, Berlin 1968, nr 8347 (moneta Gordiana III), nr 8348 (moneta Filipa Araba). Numizmat Makryna, cf. D. Hendin, *Guide to Biblical Coins*, New York 2001⁴, s. 470, tab. 37, nr 921. Z kolei moneta Septymiusza Sewera ma swe nowsze przerysy lub reprodukcje między innymi w: W. Lowrie, *Monuments of the Early Church*, New York–London 1901, s. 237, ryc. 79 (przerys); R. Clements, *A Shelter amid the Flood: Noah's Ark in Early Jewish and Christian Art*, w: *Noah and His Book(s)*, red. M.E. Stone, A. Amihay, V. Hillel, Atlanta 2010 (*Early Judaism and Its Literature* 28), s. 280, ryc. 1 (przerys); D. Williams, *Early modern casts of ancient coins. A preliminary study of a recently identified Visconti set*, w: *Cista mystica. Festschrift für Wolfgang Szaivert*, red. M. Baer, W. Fischer-Bossert, N. Schindel, Wien 2020 (*Veröffentlichungen des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien* 23), s. 562, ryc. 1 (reprodukcja). Monety te są niekiedy omawiane sumarycznie, cf. P.R. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991 (*Society for New Testament Studies. Monograph Series* 69), s. 86–95 (tytuł paragrafu: „The Noe coins of Apamea”); N. Zwingmann, *Erinnerungslandschaften und Identitäten in einer kulturellen Kontaktzone: Mythen und Denkmäler in Kelainai-Apamea Kibotos*, w: *Kelainai – Apameia Kibotos: Développement urbain dans le contexte anatolien, Actes du colloque international Munich, 2–4 avril 2009*, red. L. Summerer, A. Ivantchik, A. von Kienlin, Bordeaux 2011, s. 101–103 (tytuł paragrafu: „Die Noahgeschichte auf Münzen von Kelainai – Apameia”).

³ O. Falconerius, *De nummo Apamensi Deucalionei diluvii typum exhibente dissertatio: Ad Petrum Seguinum S. Germani Antissiodorensis Paris. Decanum, Romae 1667*. To wydanie będzie w niniejszym artykule punktem odniesienia we wszystkich przypisach.

⁴ Idem, *Dissertatio de nummo Apamensi*, w: idem, *Inscriptiones athleticæ nuper repertæ, editæ & notis illustratæ. Quibus accesserunt aliæ ex Africanis marmoribus recens descriptæ. Una cum dissertatione De nummo Apamensi*, Romae 1668, s. 165–230.

⁵ P. Seguinus, *Selecta numismata antiqua*, editio altera emendatio, Lutetiae Parisiorum 1684, s. 223–286.

⁶ J. Gronovius, *Thesaurus graecarum antiquitatum*, t. 10, *Uberem ingeniorum copiam & varias exercitiorum amoenitates recensens*, Lugduni Batavorum 1701, kol. 677–700.

Septymiusza Sewera oraz okazu menniczego kunsztu z czasów Filipa Araba⁷. Przerys monety Septymiusza Sewera zawdzięczał autor uprzejmości Pierre'a Séguina (1599–1672), który był dziekanem paryskiego kościoła Saint-Germain-l'Auxerrois i cenionym wówczas antykwariuszem⁸. Obok tego nazwiska pojawia się w traktacie O. Falconieriego wzmianka o dobrym rzymskim znawcy antycznych monet, jakim był Francesco Gotifredi (ok. 1596 – 2 czerwca 1669)⁹. Z kolei w przypadku monety Filipa Araba autor traktatu miał możliwość osobistego zapoznania się z trzema jej egzemplarzami znajdującymi się w prywatnych kolekcjach, których właścicielami byli: Pietro Vito Ottoboni (22 kwietnia 1610 – 1 lutego 1692: kardynał od 19 lutego 1652, papież Aleksander VIII od 6 października 1689), Leopold de Medici (6/16 listopada 1617 – 10 listopada 1675: kardynał od 12 grudnia 1667) i Agostino Chigi (5 maja 1634 – 22 października 1705), bratanek papieża Aleksandra VII¹⁰.

Ryc. 1A–B. Przerysy dwóch monet z Apamei (O. Falconieri, 1667). Monety z czasów Septymiusza Sewera (1A) i Filipa Araba (1B)

O. Falconieri zawarł podstawową tezę swej rozprawy już w samym jej tytule: „De nummo Apamensi Deucalionei diluvii typum exhibente dissertatio”. Uznał zatem, że na rewersach obu monet został przedstawiony

⁷ O. Falconerius, *De nummo*, s. 6 (przerys monety Filipa Araba) oraz s. 12 (przerys monety Septymiusza Sewera). W wydaniu jego rozprawy z roku 1668 przerys Filipa Araba znajduje się na s. 168, zaś Septymiusza Sewera na s. 171. Z kolei wydanie z roku 1684 ma na s. 226 przerys monety Filipa Araba, a na s. 228 przerys monety Septymiusza Sewera. Wreszcie przedruk dokonany w roku 1701 zamieszcza w kol. 678D-E przerys monety Filipa Araba, podczas gdy przerys numizmatu Septymiusza Sewera jest w kol. 679E-F.

⁸ Moneta ta znajdowała się w zbiorach numizmatycznych króla Francji Ludwika XIV (5 IX 1638 – 1 IX 1715; koronacja: 7 VI 1654), które dziś znajdują się w paryskiej Bibliothèque Nationale de France (Département de monnaies, médailles et antiques dawny Cabinet des médailles), cf. E.J. Pilcher, *The Jews of the Dispersion in Roman Galatia*, „Proceedings of the Society of Biblical Archaeology” 1903, 25, s. 226.

⁹ O. Falconerius, *De nummo*, s. 3, 11.

¹⁰ *Ibidem*, s. 9–10.

Deukalion i jego żona Pyrrha, bohaterowie greckiego mitu o potopie¹¹. Chociaż w swej pracy O. Falconieri zamieścił przerysły dwóch apamejskich numizmatów (ryc. 1A–B), to *de facto* skoncentrował się na rewersie monety Filipa Araba (ryc. 1B). Włoski autor opowiedział się za Deukalionem, lecz nie mógł pominąć Noego i opisanego w Księdze Rodzaju biblijnego potopu (Rdz 6, 9 – 8, 18). Wręcz przeciwnie, O. Falconieri podkreślił, że w już w starożytności wielu pisarzy dostrzegło swego rodzaju analogię czy wręcz synonimie między imieniem Noego i Deukaliona¹². Na dowód słuszności swego poglądu odwołał się najpierw do Justyna Męczennika (ok. 100 – ok. 165), który zwrócił uwagę na paralelizm między helleńskim Deukalionem a biblijnym Noem¹³. Następnie zaś dodał utrzymaną w tym samym duchu opinię Filona Aleksandryjskiego (ok. 20 p.n.e. – ok. 45 n.e.)¹⁴ i Teofila Antiocheńskiego (zm. ok. 183). Nad uwagami tego ostatniego warto zatrzymać się nieco dłużej. Teofil stwierdził bowiem, że Deukalion to w istocie imię Noego, ponieważ to Noe, przepowiadając ludziom sobie współczesnym klęskę żywiołową w postaci potopu, miał wypowiedzieć następujące zdanie: „Δεῦτε, καλεῖ ὑμᾶς ὁ Θεὸς εἰς μετάνοιαν” – „Zobaczcie, Bóg wzywa was do pokuty”. Zaś następne zdanie, będące komentarzem Teofila do wypowiedzi włożonej w usta Noego, brzmi: „Διὸ οἰκεῖως Δευκαλίων ἐκλήθη” – „Dlatego słusznie nazwano (Noego) Deukalionem”¹⁵. Chodzi tutaj o zbitkę słowną δεῦτε + καλεῖ, mającą, zdaniem Teofila, być etymologią greckiego imienia Deukalion. W ten sposób Antiocheńczyk wskazał jednoznacznie, że w jego opinii Deukalion to swego rodzaju kryptonim Noego. U podstaw tej etymologii, do której nie odwołał się później żaden inny autor¹⁶, leżało przekonanie wielu antycznych autorów żydowskich i chrześcijańskich, że tekst biblijny legł o podstaw całej kultury ludzkiej, zaś kultura helleńska, jako młodsza,

¹¹ Cf. P. Weizsäcker, *Deukalion 1*, w: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, t. 1/1, *Aba – Evan*, red. W.H. Roscher, Leipzig 1884–1886, kol. 994,28 – 997,43; K. Tümpel, *Deukalion*, w: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1. Reihe, cz. 5/1: *Demogenes – Donatianus*, red. G. Wissowa, Stuttgart 1903, kol. 261,22 – 276,24.

¹² O. Falconerius, *De nummo*, s. 75.

¹³ Iustinus Martyr, *Apologia minor* 7, 1–2, w: Iustinus Martyr, *Apologiae pro Christianis. Dialogus cum Tryphone*, red. M. Marcovich, Berlin–New York 1994 (*Patristische Texte und Studien* 38), s. 147, 1–9. Cf. O. Falconerius, *De nummo*, s. 76.

¹⁴ Philo Alexandrinus, *De praemiis et poenis* 23, w: Philo Alexandrinus, *Opera quae supersunt*, t. 5, wyd. L. Cohn, Berolini 1906, s. 340, 20–341, 5. Cf. O. Falconerius, *De nummo*, s. 77–78.

¹⁵ Theophilus Antiochenus, *Ad Autolicum* III 19, w: Théophile d’Antioche, *Trois livres à Autolycus*, oprac. i wstęp G. Bardy, tłum. J. Sender, Paris 1948 (*Sources Chrétiennes* 20), s. 240. Cf. O. Falconerius, *De nummo*, s. 79.

¹⁶ Cf. Théophile d’Antioche, *Trois livres à Autolycus*, s. 243, przyp. 2.

czerpała swą wiedzę właśnie z Biblii. Wywód ten O. Falconieri podsumował, odwołując się do tezy Józefa Flawiusza (ok. 37 – ok. 100), w myśl której pierwotne nazewnictwo narodów pochodzi z Biblii, a Grecy, gdy w wiele wieków później doszli do politycznego znaczenia, przywłaszczyli sobie chwałę przeszłości i zmienili wiele nazw, idąc za logiką swego własnego języka i kultury¹⁷. Innymi słowy O. Falconieri, wstawiając ten krótki, erudycyjny wywód historyczno-literacki, zasygnalizował swemu czytelnikowi, że dostrzega trudności w interpretacji „podwójnej” sceny widocznej na rewersie analizowanej przez siebie monety. Ostatecznie też uznał, wykazując się dużą dozą interpretacyjnej subtelności, że scena na rewersie numizmatu Filipa Araba to „Noë diluuium ad Deucalionē fabulę speciem ab Apamensibus expressum”¹⁸. Aby zaś wyjaśnić trzy litery (NQE), które na rewersie monety Filipa Araba widnieją po lewej stronie na skrzyni (ryc. 1B), włoski erudyta stwierdził, że nie jest to imię biblijnego patriarchy, lecz ostatni element bustrofedonu¹⁹. Ostatecznie zatem pierwszy wydawca dwóch apamejskich numizmatów opowiedział się w sposób bardzo stonowany i subtelny za wizerunkiem Deukaliona i Pyrrhy na rewersie.

Jednak już w roku 1675 niemiecki jezuita Athanasius Kircher (2 maja 1602 – 27 listopada 1680) w swym dziele poświęconym arce Noego uznał, że rewersy tych dwóch numizmatów prezentują scenę, którą należy odnieść wprost do biblijnego potopu i do Noego²⁰. Na poparcie swego stanowiska przedstawił on tropologiczne wyjaśnienie przedmiotowych przedstawień na owych dwóch monetach²¹, krytykując przy tym hipotezę odnoszącą się do bustrofedonu²². W ten sposób w roku 1667 i 1675 powstały niejako dwie propozycje interpretacji rzeczonych monet: O. Falconieri

¹⁷ Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae* I 122, w: Iosephus, *Jewish Antiquities*, t. 4, Books I–IV, tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge MA–London 1961 (*The Loeb Classical Library* 242), s. 58. Cf. O. Falconerius, *De nummo*, s. 80.

¹⁸ O. Falconerius, *De nummo*, s. 82.

¹⁹ *Ibidem*, s. 56–57: „Illudque fortasse sit, quod, βουστροφῆδόν, seu sinistrorsum legi debeat, ΝQΕΜΑΡΙΑ, pro ΑΠΑΜΕΩΝ. Nam, praeterquam quod literę E, & N, vt nunc sunt, peruersę ad eam scripturam essent collocatae”. Cf. C. Groseus de Bose, *Dissertatio de Jano veterum: et De numis nonnullis eum respicientibus*, Parisiis 1705, s. 11 (= *Electa Rei Numariae, sive Selectae Dissertationes: De Rarioribus numis antiquis tam Graecis quam Latinis, ad Historiarum veterum monumenta illustranda, & antiquitates Graecorum pariter atque Romanorum dilucidandas insigniter facientes, ex Gallico maximam partem Latine translate, & iunctim editae*, Hamburgi 1709, s. 11).

²⁰ A. Kircherus, *Arca Noë in tres libros digesta*, Amstelodami 1675, s. 138.

²¹ *Ibidem*, s. 138–142.

²² *Ibidem*, s. 140. Cf. A.F. Gori, *Musei Florentini in quo illustrantur antiqua numismata maximi moduli*, t. 3, *Antiqua numismata aurea et argentea praestantiora et aerea maximi moduli*

opowiedział się za Deukalionem, traktując biblijny opis potopu jako element ważny, ale mimo wszystko drugoplanowy, podczas gdy A. Kircher wskazał wprost na Noego i jego arkę. Konsekwencją obu stanowisk był sposób interpretacji rewersów omawianych monet przez późniejszych badaczy. Część uczonych antykwarystów przyjęła rozwiązanie zaproponowane przez O. Falconieriego²³. Inni poszli po linii niemieckiego jezuity²⁴, choć nie zabrakło wśród nich sceptyków²⁵.

quae in regio thesauro Magni Ducis Etruriae adservantur, Florentiae 1742, s. 154; A. Bonnetty, *Mélanges*, „*Annales de Philosophie Chrétienne*” 1830, 1, 1, s. 345.

²³ Cf. F. Buonarroti, *Osservazioni istoriche sopra alcuni medaglioni antichi all'altezza serenissima di Cosimo III, Granduca di Toscana*, In Roma 1697, s. 302–303; J. Vaillant, *Numismata imperatorum, augustorum et caesarum*, editio altera emendata, Amstelædami 1700, s. 161; R. Venutus, *Antiqua numismata maximi moduli aurea, argentea, aerea ex museo Alexandri S. R. E. Card. Albani in Vaticanam Bibliothecam a Clemente XII. Pont. Opt. Max. translata*, t. 1, Romæ 1739, s. 99–100; *ibidem*, tab. 49/2: przerys numizmatu Septymiusza Sewera; D. Barrington, *Observations on the Apamean Medal*, w: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. Publish'd by the Society of Antiquaries of London*, t. 4, London 1777, s. 315–330 (po s. 330 jest tablica z przerysami monety Septymiusza Sewera i Filipa Araba); J.J. Barthélemy, *Remarks upon Mr. Bryant's „Vindication of the Apamean Medal”*, w: *Archaeologia*, t. 4, s. 349; T.E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation*, t. 4, Paris 1809, s. 234, nr 251 (opis monety Septymiusz Sewera); *ibidem*, s. 235–236, nr 256 (opis monety Makryna); *ibidem*, s. 237, nr 261 (opis monety Filipa Araba).

²⁴ Cf. C.G. de Bose, *Dissertatio de Jano veterum*, s. 11 (= *Electa Rei Numariae*, s. 11); J. Bryant, *New System, or, An Analysis of Ancient Mythology*, t. 2, London 1774, s. 229–233 (między s. 230 a 231 znajduje się tab. III zawierająca przerysy numizmatów Septymiusza Sewera i Filipa Araba) – autor umieszcza ten element w ramach szerokiego omówienia potopu w Biblii i w literaturze helleńskiej (s. 195–251); *idem*, *A Vindication of the Apamean Medal: and the Inscription NOE*, London 1775; D. Sestinius, *Classes generales seu moneta vetus urbium, populorum et regum ordine geographico et chronologico descripta*, editio secunda emendatior et locupletior, Florentiae 1821, s. 118; A. Bonnetty, *Lettres de Haller contre Voltaire et les philosophes du XVIIIe siècle*, „*Annales de Philosophie Chrétienne*” 1832, 3, 5, s. 466–467; *idem*, *Dissertation sur les médailles d'Apamée, rappelant le souvenir du déluge*, „*Annales de Philosophie Chrétienne*” 1834, 5, 8, s. 144–153 (między s. 146 a 147 jest tablica z przerysami monet Septymiusza Sewera i Filipa Araba); J.G.H. Greppo, *Notes historiques, biographiques, archéologiques et littéraires concernant les premiers siècles chrétiens*, Lyon 1841, s. 149–152; J. de Witte, *Du christianisme de quelques impératrices romaines avant Constantin*, w: *Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature*, red. C. Cahiers, A. Martin, t. 3, Paris 1853, s. 169–170.

²⁵ Cf. L.-S. Le Nain de Tillemont, *Histoire des empereurs et des autres princes*, t. 3, *Qui comprend depuis Sévère jusqu'à l'élection de Dioclétien*, Paris 1691, s. 648. W kontekście apamejskiej monety Filipa Araba francuski historyk pisze o „quelques médailles de son temps, qui semblent représenter de déluge de Noé. Ces médailles sont fort obscures, & on en trouve de semblables qui portent le nom de l'Empereur Sévère”; B.V. Head, *Historia numorum: A Manuel of Greek Numismatics*, Oxford 1887, s. 558: „This remarkable type, [...], evidently

W kontekście wspomnianych wyżej autorskich propozycji rozwiązania kwestii rycin na rewersach apamejskich monet warto przypomnieć stanowiska, jakie w tej materii zajmowali eminentni numizmatycy w okresie późniejszym. I tak w roku 1709 ukazało się drugie wydanie rozprawy *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, której autorem był francuski jezuita Jean Hardouin (23 grudnia 1646 – 2 września 1729). Autor zajął się rewersem monety Septymiusza Sewera²⁶, interpretując go w następujący sposób: Na rewersie cesarskiego numizmatu po prawej stronie nie wygrawerowano postaci Deukaliona i Pyrrhy. Numizmat ten przedstawia wyłącznie unoszącą się na wodzie arkę-skrzynię, w której znajduje się mężczyzna i kobieta. Na arce siedzi kruk, a lecąca gołębnica przynosi gałązkę oliwną. Natomiast lewa strona rewersu prezentuje dwie osoby stojące przed arką: Augusta i Augustę, czyli parę cesarską. Para ta ma podniesione prawice na znak pokoju. Gest ten wskazuje na cesarskie błogosławieństwo, które sprawia, że mieszkańcy frygijskiej Apamei mogą cieszyć się pokojem. Innymi słowy zostały tutaj przedstawione dwie odrębne, symboliczne sceny. Scena po lewej stronie prezentuje miasto, opisywane jako zespół obywateli, mężczyzn i kobiet. Do tego odnosi się obraz skrzyni z mężczyzną i kobietą w jej wnętrzu. Symbol ten staje się w pełni zrozumiały, gdy weźmie się pod uwagę fakt, iż Apamea miała przydomek Κιβωτός, co po grecku oznacza skrzyniową arkę²⁷. Arka ta znajduje się na wodzie, ponieważ Apameę opasywały rzeki²⁸. Wreszcie

embodies the legend of the Noachian deluge, which may have been grafted upon the story of the flood of Deukalion by the Jewish or Christian element in the population of the city”.

²⁶ J. Harduinus, *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, w: J. Harduinus, *Opera selecta, tum quæ jam pridem Parisiis edita nunc emendatiora et multo auctiora prodeunt, tum quæ nunc primum edita*, Amstelodami 1709, s. 25. Warto dodać, że pierwsze wydanie rozprawy z roku 1684 nie zawiera tej analizy rewersu.

²⁷ Ten przydomek Apamei znajduje się w trzech źródłach antycznych, cf. Strabo, *Geographica* XII 6, 4. C. 569, wyd. A. Meineke, w: Strabo, *Geographica*, t. 2, Lipsiae 1878, s. 799, 16: „πρὸς Ἀπαμείᾳ τῇ Κιβωτῶ”, *ibidem*, XII 8, 3. C. 576, wyd. A. Meineke, s. 810, 4–5: „Ἀπάμεια Κιβωτός”; Plinius, *Naturalis historia* V 29, 106, wyd. C. Mayhoff, w: Plinius, *Naturalis historia*, t. 1, *Libri I–VI*, Lipsiae 1906, s. 405, 13–14: „tertius [conventus] Apameam vadit, ante appellatam Celaenas, deinde Ciboton”; Ptolemaeus, *Geographia* V 2, 25, wyd. C.F.A. Nobbe, w: Ptolemaeus, *Geographia*, t. 2, Lipsiae 1845 (przedruk: Hildesheim–Zürich–New York 1990), s. 14, 13: „Ἀπάμεια Κιβωτός”. Zawiera go również „Tabula Peutingeriana”, cf. A. e M. Levi, *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma 1967, s. 227: „Apamea ciboton”; *ibidem*, tab. IX/1; *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike*, wyd. M. Rathmann, Darmstadt 2018³, s. 83, tab. 9/1.

²⁸ Cf. Plinius, *Naturalis historia* V 29, 106, wyd. C. Mayhoff, t. 1, s. 405, 14–16: „sita est in radice montis Signiae, circumfusa Marsya, Obrima, Orga fluminibus in Meandrum cadentibus”. Na temat rzek Apamei, cf. też Strabo, *Geographica* XII 8, 15. C. 577, wyd. A. Meineke,

krak to aluzja do wcześniejszej nazwy miasta, Κελαιναί (łac. *Celaenae*)²⁹, oznaczającej czerń. Z kolei gołębnica przynosi mieszkańcom symbol pokoju, który został im dany na wskutek zwycięstwa Septymiusza Sewera nad Partami. J. Hardouin dodał, że ten sam symbol gołębnicy na monecie Filipa Araba był nawiązaniem do układu zawartego przez tego cesarza z Persami. Ta interpretacja wprowadziła istotną nowość do interpretacji numizmatu Septymiusz Sewera, ponieważ odeszła całkowicie zarówno od mitu o Deukalionie, jak i od biblijnego potopu. Francuski jezuita poszedł więc w zupełnie innym kierunku niż jego niemiecki współbrat zakonny, A. Kircher.

Warto dodać, że już pierwsze wydanie tej rozprawy, które ukazało z roku 1684, opisuje również monetę z czasów Hadrianiana (24 stycznia 76 – 10 lipca 138: cesarz od 11 sierpnia 117), która na rewersie przedstawia personifikację rzeki Marsjasz jako prawie nagiego mężczyznę. Chlamiada opasuje mu tylko biodra i uda. Leży on w skalnej jaskini, nad którą znajduje się, zgodnie z opisem J. Hardouina, pięć skrzyń. W prawej ręce postać trzyma róg obfitości, zaś w lewej podwójny flet. Pod nim widoczny jest odwrócony wazon, z którego wypływa woda (ryc. 2). Owe skrzynie odnosiły się, zdaniem francuskiego jezuity, do nazwy miasta: Ἀπάμεια Κιβωτός³⁰, choć – jak sam stwierdza – nie można łączyć terminu Κιβωτός

s. 811, 7–13; Dio Chrysostomus, *Oratio XXXV: Ad Apamenses* 13–14, w: Dio Chrysostom, *Discourses: in five volumes*, t. 3, [Discourses XXXI–XXXVI] tłum. J.W. Cohoon, H.L. Crosby, Cambridge MA–London 1940 (*The Loeb Classical Library* 358), s. 404.

²⁹ Cf. G. Long, *Celaenae*, w: *Dictionary of Greek and Roman Geography*, t. 1, *Abacenum – Hytanis*, red. W. Smith, London 1854, s. 579–580; W. Ruge, *Kelainai*, w: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1. Reihe, cz. 11/1: *Katoikoi – Komödie*, red. G. Wissowa, W. Kroll, Stuttgart 1921, kol. 133, 8–134, 28.

³⁰ J. Harduinus, *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, Parisiis 1684, s. 59. Cf. wydanie drugie (1709), s. 24–25: opis tej monety został tutaj rozszerzony o ostatnie zdanie. Moneta ta jest relatywnie często reprodukowana, cf. F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, cz. 1, Wien 1901 (*Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 1), s. 211, nr 19 (tu opis); *ibidem*, tab. VII/11 (reprodukcja); B.V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*, London 1906, s. XXXIX i s. 96, nr 156: opis; *ibidem*, tab. XI/10: reprodukcja; *Fitzwilliam Museum. Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, t. 3, *Asia Minor, Farther Asia, Egypt, Africa*, red. S.W. Grose, Cambridge 1929, s. 235, nr 8771 (średnica – 19,5 mm, waga – 5,06 g): tutaj znajduje się opis; *ibidem*, tab. 308/15: reprodukcja; *Sylloge nummorum Graecorum. Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*, t. 29, *Phrygia*, cz. 1, *Abbaïtis – Eumeneia*, red. N. Breitenstein, Copenhagen 1948, tab. 6, nr 211–212; *Sylloge nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock*, z. 9, *Phrygien*, nr 4392 (średnica – 19 mm, waga – 4,27 g); A. Kielczewska, *op. cit.*, s. 467, ryc. 7; K. Stebnicka, *op. cit.*, s. 156.

Ryc. 2. Moneta z Apamei z czasów Hadriana

Źródło kopii: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2586> → *Roman Provincial Coinage*, t. 3, nr 2586 (moneta Hadriana: liczba egzemplarzy – 30, przeciętna średnica – 20 mm, średnia waga – 5,28 g).

z arką Noego³¹, z górą Ararat we Frygii i z rzeką Marsjasz, jak to uczynił autor jednej z sybillińskich wyroczni, ponieważ taka teza jest, w jego opinii, po prostu śmieszna³². Należy dodać, że to ostatnie zdanie stanowi uzupełnienie opisu tej monety, które J. Hardouin zamieścił dopiero w drugim wydaniu swej rozprawy z roku 1709. W ten sposób odrzucił możliwość identyfikacji sceny na rewersie monety Septymiusza Sewera z potopem noachickim.

W roku 1742 ujrzała światło dzienne rozprawa autorstwa włoskiego kapłana i badacza starożytności Antonio Francesco Goriego (9 grudnia 1691 – 20 stycznia 1757), który wiele uwagi poświęcił numizmatowi Filipa Araba³³. Sam przerys tej monety włoski badacz opublikował już dwa lata wcześniej³⁴. Natomiast we fragmencie dysertacji z 1742 r., w którym analizował ów zabytek, oddał najpierw swego rodzaju hołd O. Falconieriemu, jako temu, który pierwszy go opisał³⁵. Następnie wskazał, bodajże

³¹ Pojęcie κιβωτός było terminem technicznym, którym tłumacze Septuaginty oddali hebrajskie słowo תֵּבָה (tēbâ) oznaczające arkę Noego. Warto nadmienić, że Septuaginta posługuje się również terminem κιβωτός na określenie Arki Przymierza (Wj 25, 9–21).

³² J. Harduinus, *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, w: J. Harduinus, *Opera selecta*, s. 25: „Ex hac Κιβωτοῦ appellatione cepit occasione artifex Sibyllinorum oraculorum, fingendi κιβωτὸν arcam Noë super Phrygiæ monte Ararat, prope Marsyam amnem, libro I. pag. 180. quibus scribi nihil nugacius potuit”. Cf. *Die Oracula Sibyllina* I 261–271, red. J. Geffcken, Leipzig 1902 (*Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* 8), s. 18–19. Cf. *ibidem*, I 194–198, red. J. Geffcken, s. 15; *ibidem*, VII 9–12, red. J. Geffcken, s. 133–134. Polski przekład (I 194–198, 261–271) w: K. Stebnicka, *op. cit.*, s. 151.

³³ A.F. Gori, *Musei*, t. 3, s. 149–154.

³⁴ Idem, *Musei Florentini in quo exhibentur antiqua numismata maximi moduli*, t. 1, *Museum Florentinum exhibens antiqua numismata maximi moduli quae in regio thesauro Magni Ducis Etruriae adservantur*, Florentiae 1740, tab. LXXVI/3.

³⁵ Idem, *Musei*, t. 3, s. 149: „Primus omnium Octavius Falconerius, vir eruditissimus, tria numismata ex aere maximo in honorem Philippi senioris cusa, hoc typo insygnia, peculiari disseratione illustravit, & patefecit”.

jako pierwszy badacz monety Filipa Araba, na możliwość jej fałszerstwa, zwracając uwagę na dwie kwestie: wątpliwość co do autentyczności słowa NOE wpisanego w bok skrzyni (por. ryc. 1B) oraz sceptycyzm co do szczerości wiary cesarza i jego syna w oczach chrześcijan³⁶.

A.F. Gori odniósł się również do monety z czasów Hadriana (ryc. 2), którą wcześniej analizował J. Hardouin³⁷. Jednak włoski erudyta nie ograniczył się wyłącznie do powtórzenia uwag francuskiego jezuitę, lecz w przypisie przypomniał, że przerys monety Hadriana dał już wcześniej szwajcarski numizmatyk Andreas Morellius (6 czerwca 1646 – 11 kwietnia 1703)³⁸. Jego przerys, jak widać, nie był zbyt dokładny (ryc. 3)³⁹. A. Morellius dodał do tego fragmentu swego dyskursu ważną uwagę, a mianowicie wskazał na francuskiego filologa Claude'a Saumaise'a (15 kwietnia 1588 – 3 września 1653) jako na tego, który bodajże jako pierwszy w nauce

Ryc. 3. Przerys rewersu numizmatu Hadriana (A. Morellius, 1683)

³⁶ *Ibidem*, s. 150. Autor skłania się ku tezie, że moneta Filipa Araba w zbiorach Medyceuszy jest falsyfikatem. Wskazując zaś na wątpliwą z chrześcijańskiego punktu widzenia postawę etyczną zarówno samego cesarza, jak i jego syna, A.F. Gori powołał się na rozprawę *De religione utriusque Philippi Aug.*, wydaną w roku 1741, której autorem był włoski dominikanin, Tommaso Vincenzo Monelia (1696–1767): T.V. Monelia, *De religione utriusque Philippi Aug.*, w: T.V. Monelia, *De annis Jesu Christi servatoris, et De religione utriusque Philippi Aug. dissertationes duae*, Romae 1741 (każda rozprawa ma własną paginację). Cf. A.F. Gori, *Musei*, t. 3, s. 153. W kwestii XVIII- i XIX-wiecznych opinii na temat wątpliwej z chrześcijańskiego punktu widzenia wiary Filipa Araba, cf. N. Lardner, *The Works*, red. A. Kippis, t. 8, London 1788, s. 140–144 (XXIX 3, 1–4: „An Argument, showing, that he was not a Christian, and the judgments of divers learned men concerning it”); H.H. Milman, *The History of Christianity, from the Birth of Christ to the Abolition of Paganism in the Roman Empire*, t. 1, Paris 1840, s. 367–368; J.G.H. Greppo, *op. cit.*, s. 163–164.

³⁷ A.F. Gori, *Musei*, t. 3, s. 153–154.

³⁸ *Ibidem*, s. 153, przyp. 6.

³⁹ A. Morellius, *Specimen universae rei nummariae antiquae*, Parisiis 1683, tab. XI/4 (między s. 76 a 77).

nowożytniej miał stwierdzić, że dookreślenie Apamei terminem Κιβωτός należy łączyć z tym, że miasto to było swego czasu wielkim ośrodkiem handlowym⁴⁰. Faktycznie, C. Saumaise uważał, że Apamea Frygijska zawdzięczała swój przydomek temu, „quod emporium esset & receptaculum ac velut arca mercium communis totius Asiae”⁴¹. Jako argument przemawiający za swoim stanowiskiem francuski uczony podał uwagę Strabona: „Ἀπάμεια δ’ ἐστὶν ἐμπόριον μέγα τῆς ἰδίως λεγομένης Ἀσίας, δευτερεῦον μετὰ τὴν Ἐφεσον”⁴². Geograf z Amazji napisał tutaj jasno, że Apamea była wielkim ośrodkiem handlowym Azji Mniejszej, który pod tym względem ustępował tylko Efezowi. Podobnie postrzegał Apameę Dion Chryzostom (ok. 40 – ok. 120)⁴³. C. Saumaise nie odniósł się w żaden sposób do monety z czasów Hadriana. Użył jednak argumentu ekonomicznego, który A. Morellius wykorzystał w kontekście rewersu numizmatu pochodzącego z okresu panowania tego cesarza, a następnie przypomniał go A.F. Goriemu, dodając, że być może napis na rewersie monety Hadriana (ΑΠΑΜΕΩΝ ΜΑΡΚΙΑΚ ΚΙΒΟΤΟC) miał podkreślić znaczenie rzeki Marsjasz dla Apamejczyków w tym sensie, że rzeka ta była zarówno źródłem zaopatrzenia, jak i bogactwa miasta⁴⁴. Do idei C. Saumaise’a powrócił w roku 1876 Gustaw Hirschfeld (4 listopada 1847 – 10 kwietnia 1895), jednak nie przywołał nazwiska francuskiego erudyty, a powołał się wyłącznie na przekazy źródłowe, czyli na Strabona i Diona Chryzostoma⁴⁵. Na ten sam fragment Strabona powołał się także Barclay Vincent Head (2 stycznia 1844 – 12 czerwca 1914)⁴⁶. Z kolei w roku 1901, opisując monetę Hadriana, szwajcarski numizmatyk Friedrich Imhoof-Blumer (11 maja 1838 – 26 kwietnia 1920) uznał, że przedstawienie na jej rewersie zdaje się potwierdzać opinię G. Hirschfelda na

⁴⁰ *Ibidem*, s. 84.

⁴¹ C. Salmasius, *Plinianae exercitationes in C. Iulii Solini Polyhistora*, Pars altera, Parisiis 1629, s. 826C. Cf. F.W. Madden, *On Some Coins of Septimius Severus, Macrinus, and Philip I., Struck at Apameia, in Phrygia, with the Legend ΝΩΕ*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society” 1866, 6, s. 210.

⁴² Strabo, *Geographica* XII 8, 15. C. 577, wyd. A. Meineke, s. 811, 4–5.

⁴³ Dio Chrysostomus, *Oratio XXXV: Ad Apamenses* 13–14, w: Dio Chrysostom, *Discourses: in five volumes*, t. 3, s. 404.

⁴⁴ A.F. Gori, *Musei*, t. 3, s. 153–154.

⁴⁵ G. Hirschfeld, *Kelainai – Apameia Kibotos*, w: *Philologische und Historische Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Aus dem Jahre 1875*, Berlin 1876, s. 15. Do tezy G. Hirschfelda odniósł się sceptycznie w roku 1892 Emil Schürer (2 V 1844 – 20 IV 1910), cf. E. Schürer, *Die Prophetin Isabel in Thyatira. Offenb. Joh. 2,20*, w: *Theologische Abhandlungen Carl von Weizsäcker zu seinem Siebzigsten Geburtstage 11. December 1892 gewidmet*, Freiburg i. B. 1892, s. 54, przyp. 2.

⁴⁶ B.V. Head, *Historia*, s. 557.

temat związku pomiędzy terminem Κιβωτός a handlowym znaczeniem miasta⁴⁷. W ten sposób nazwisko G. Hirschfelda usunęło w pewnym sensie w cień prekursora tezę C. Saumaise'a i A. Morelliusa.

Ostatecznie zaś A.F. Gori, formułując swoje własne stanowisko w kwestii tego, co prezentuje rewers monety Filipa Araba, podkreślił, że w skrzyni przedstawiono popiersia pary cesarskiej jako władców, którzy przyczynili się do dobrobytu mieszkańców Apamei, a zatem odniesienia do potopu z czasów Deukaliona czy też Noego nie są uprawnione⁴⁸. Interpretacja ta była bliska tezie, którą w roku 1709 przedstawił J. Hardouin.

Z kolei w roku 1762 Josef Khell von Khellberg (13/15 sierpnia 1714 – 4 listopada 1772), jezuita austriacki, wydał pośmiertnie pracę swego zarówno rodaka, jak i zakonnego współbrata Erasma Frölicha (2 października 1700 – 7 lipca 1758) dotyczącą numizmatyki⁴⁹. E. Frölich opisał tam wiele numizmatów, w tym po raz pierwszy omówił dość obszernie apamejską monetę Makryna (ryc. 4)⁵⁰. Na wstępie autor przypomniał tezę J. Hardouina, że „*arcam esse urbis ipsius Apameæ symbolum, quæ κιβωτός arca dicta est*”⁵¹. Następnie zaś zaproponował swego rodzaju interpretację eklektyczną, opartą na poglądach O. Falconieriego, A. Kirchera, J. Hardouina i A.F. Gorięgo. W myśl tej hipotezy biblijny potop został w tej scenie złączony z mitem o Deukalionie. Arkę jako taką odniósł E. Frölich do

Ryc. 4. Przerys numizmatu Makryna (F.W. Madden, 1866)
F.W. Madden, *op. cit.*, tab. VI/2 (poprzedza s. 173).

⁴⁷ F. Imhoof-Blumer, *op. cit.*, s. 211 i tab. VII/11 (reprodukcja monety Hadriana).

⁴⁸ A.F. Gori, *Musei*, t. 3, s. 154.

⁴⁹ I. Khell, *Erasmi Froelich e S. I. de familia Vaballathi numis inlustrata „opusculum postumum”*. *Adcedunt eiusdem adpendiculae duae ad numismata antiqua, a Cl. Vaillantio olim edita editione altera restituta*, Vindononae 1762.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 95–100. Opis ten znajduje się w drugim dodatku (*Appendicula nova altera ad numos augustorum ab urbibus graece loquentibus percussos*, s. 70–114). Moneta ta była wówczas przechowywana w Wiedniu, w bibliotece Collegium Academicum Viennense Societatis Jesu, a aktualnie znajduje się w zbiorach wiedeńskiego Münzkabinet des Kunsthistorischen Museums, cf. E.J. Pilcher, *op. cit.*, s. 226.

⁵¹ I. Khell, *op. cit.*, s. 96.

Noego, podobnie jak kruka i gołębicę, a zatem uznał, że para przedstawiona wewnątrz arki to Noe i jego żona. Zastrzegł jednak, że w oczach Greków byli oni identyfikowani z Deukalionem i Pyrrhą. Natomiast para stojąca na zewnątrz arki miała, jego zdaniem, wykonywać gest wskazujący na to, że rzuca kamienie za plecy, tak jak to mieli czynić po kataklizmie Deukalion i jego żona, aby z owych kamieni „wyrosła” nowa ludzkość. Jednak ich odzienie, zdaniem R. Frölicha, przypomina stroje cesarskie, co mogło być rodzajem graficznego pochlebstwa w stosunku do panującej pary imperatorskiej, stylizowanej bądź na odnowicieli, bądź na opiekunów rodzaju ludzkiego. Zatem scena na rewersie numizmatu Makryna została podzielona na dwie sekcje. Po prawej stronie w skrzyni znalazł się Noe wraz z małżonką, identyfikowani przez Greków z Deukalionem i Pyrrhą. Z kolei para stojąca na lewo od przedmiotowej skrzyni została przez E. Frölicha uznana za parę cesarską stylizowaną na Deukaliona i Pyrrhę. Poza tym Apamejczycy, wybierając obraz pływającej arki, mogli w ten sposób starać się nawiązać do przydomku swojego miasta – Κιβωτὸς – i do jego położenia w bezpośrednim sąsiedztwie kilku rzek⁵². Ta ostatnia myśl była prawdopodobnie inspirowana poglądem Samuela Bocharta (30 maja 1599 – 16 maja 1667), który w swej rozprawie *Geographia sacra*, powołując się na opis sieci rzecznej wokół Apamei w dziele Pliniusza Starszego (ok. 23–79), stwierdził: „Claudebatur in arcae modum tribus fluviiis illam ambientibus”⁵³. Szczególnie ważna była dla E. Frölicha para cesarska stojąca poza arką. Jego zdaniem została ona wykreowana bądź na obraz nowego Noego, bądź Deukaliona i Pyrrhy. Z pomocą tego symbolu mieszkańcy Apamei mieli uhonorować monarchów jako obrońców i odnowicieli rodzaju ludzkiego, zgodnie z pochlebczą manierą sztuki plastycznej ówczesnych Greków⁵⁴. Hipoteza interpretacyjna E. Frölicha, będąca swego rodzaju eklektycznym konstruktem powstałym na bazie wcześniejszych interpretacji, wydaje się z jednej strony nieco zbyt skomplikowana, z drugiej zaś jest ciekawym przykładem myślenia synkretycznego.

W roku 1777 Jeremiah Milles (1714 – 13 lutego 1784) przedstawił w tej materii własne rozwiązania. Badacz uznał, że rewersy monet nie odnoszą się ani do Deukaliona, ani do Noego, lecz do nieznanego nam dziś lokalnego kultu z Apamei⁵⁵. Było to i pozostaje praktycznie do dziś stanowisko całkowicie różne od tez głoszonych przez innych badaczy tych numizmatów.

⁵² *Ibidem*, s. 98.

⁵³ S. Bochartus, *Geographia sacra*, Pars prior: *Phaleg seu de dispersione gentium et terrarum divisione facta in ædificatione turris Babel*, Cadomi 1646, s. 18B (I 3, 2). Cf. przyp. 28.

⁵⁴ I. Khell, *op. cit.*, s. 97. Cf. J.J. Barthélemy, *op. cit.*, s. 354.

⁵⁵ Cf. J. Milles, *Observations on the Apamean Medal*, w: *Archæologia*, t. 4, s. 331–346.

Tymczasem w latach 1792–1798 ukazała się monumentalna, wielotomowa praca twórcy naukowej numizmatyki, również austriackiego jezuitę, Josepha Eckhela (13 stycznia 1737 – 16 maja 1798) pt. *Doctrina numorum veterum*. Ważny z punktu widzenia niniejszych analiz tom ukazał się w roku 1794. W nim to został umieszczony fragment oznaczony nagłówkiem „De numis Apamenis diluvii testibus”⁵⁶. Autor rozpoczął swój wywód ważną uwagą odnoszącą się do znanych wówczas apamejskich numizmatów przedstawiających potop: „Trium habemus imperatorum numos Apameae cutos, et eodem omnes argumento”⁵⁷. J. Eckhel potwierdził więc, że w końcu XVIII w. były znane tylko trzy monety z Apamei, które można było odnieść do potopu. To numizmaty Septymiusza Sewera, Filipa Araba i Makryna. Austriacki jezuita opisał najpierw owe monety⁵⁸, a następnie przystąpił do omówienia stanowisk poszczególnych badaczy na ich temat. Byli to: O. Falconieri (1667), J. Hardouin (1709), E. Frölich (1762), J. Bryant (1774), D. Barrington (1777), J. Milles (1777), J.J. Barthélemy (1777)⁵⁹. Wreszcie formułując własny pogląd w kwestii dylematu Deukalion czy Noe, J. Eckhel opowiedział się za wizerunkiem Noego i jego żony⁶⁰. W tej perspektywie autor tłumaczył również gest podniesionych prawych rąk u pary po lewej stronie skrzyni jako gest dziękczynienia i podziwu za cud swego ocalenia z kataklizmu⁶¹. Warto dodać, że drugie wydanie tegoż tomu, które ukazało się w roku 1828, jest niezmiennym przedrukiem tekstu z roku 1794. Analizowany tutaj fragment dzieła J. Eckhela podsumowuje więc stan badań nad trzema znanymi wówczas monetami z frygijskiej Apamei na przełomie XVIII i XIX w. Jednocześnie jest to swego rodzaju powrót do poglądu, jaki w roku 1675 zaprezentował niemiecki jezuita A. Kircher, choć Austriak nigdzie nie wspomniał jego imienia.

W podobnym duchu wypowiedział się w roku 1853 Charles Lenormant (1 czerwca 1802 – 22 listopada 1859). Wspomniał najpierw trzy znane wówczas numizmaty z Apamei, dołączając przerys monety Septymiusza Sewera⁶², następnie zaś, odwołując się do argumentacji J. Eckhela, opowiedział się za tezą, w myśl której rewersy przedmiotowych monet

⁵⁶ I. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, cz. 1, *De numis urbium, populorum, regum*, t. 3, *Continens reliquam Asiam Minorem, et regiones deinceps in ortum sitas*, Vindobonae 1794, s. 132–139.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 132.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 132–134.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 135–136.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 136, 138.

⁶¹ *Ibidem*, s. 137.

⁶² C. Lenormant, *Des signes de christianisme qu'on trouve sur quelques monuments numismatiques du IIIe siècle*, w: *Mélanges*, t. 3, s. 199.

odnoszą się do biblijnego potopu i do postaci Noego. Przejął również od austriackiego jezuity objaśnienie gestu podniesionych rąk, jako wyrażającego „la reconnaissance et l’admiration”⁶³. Warto dodać, że badacz ten sugerował również, choć bardzo delikatnie, swego rodzaju pokrewieństwo między chrześcijańskimi przedstawieniami Noego w rzymskich katakumbach i na znanych wówczas sarkofagach a jego wizerunkiem na monetach z Apamei⁶⁴. Hipoteza ta nie wytrzymała jednak konfrontacji z wynikami późniejszych badań.

Z kolei w roku 1866 został opublikowany, cytowany już wyżej⁶⁵, bardzo obszerny artykuł, którego autorem był Frederic William Madden (9 kwietnia 1839 – 21 czerwca 1904). W tablicy VI/1–4, która znajduje się naprzeciw strony tytułowej tego artykułu, zamieszczono przerysy czterech apamejskich monet w następującej kolejności: Septymiusz Sewer, Makryn, Filip Arab i Hadrian. Innymi słowy zestawiono tam wszystkie znane wówczas numizmaty związane z omawianą w tymże artykule problematyką. W części wstępnej swego opracowania angielski numizmatyk przypomniał aż cztery nazwiska badaczy, którzy wyrazili w swych publikacjach pogląd, że rewersy apamejskich monet odnoszą się do biblijnej wersji potopu⁶⁶. Byli nimi: Jean Joseph Antoine Marie de Witte (24 lutego 1808 – 29 lipca 1889)⁶⁷, dopiero co wspomniany C. Lenormant, Jean Gabriel Honoré Greppo (3 września 1788 – 22 września 1863)⁶⁸ oraz Augustin Bonnetty (9 maja 1798 – 26 marca 1879)⁶⁹. Zaś w dalszej części swej rozprawki, idąc być może za rozwiązaniem, które zastosował J. Eckhel, F.W. Madden przedstawił stanowiska wcześniejszych badaczy. Byli to: O. Falconieri (1667), J. Hardouin (1709), E. Frölich (1762), J. Bryant (1774), D. Barrington (1777), J. Milles (1777), J.J. Barthélemy (1777), J. Eckhel (1794) i C. Lenormant (1853)⁷⁰. Obok trzech podstawowych numizmatów cesarskich F.W. Madden wspomniał także o monecie Hadriana⁷¹. Następnie zaś, zamykając swe rozważania, zaprezentował własny pogląd na całe zagadnienie, które poprzedził przypomnieniem frygijskich legend o potopie⁷². Jego teza brzmi: „The deep root which an ancient tradition of the Deluge – shown more clearly by the Phrygien legends above

⁶³ *Ibidem*, s. 200.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 201.

⁶⁵ Cf. przyp. 42 i 56.

⁶⁶ F.W. Madden, *op. cit.*, s. 174.

⁶⁷ Cf. przyp. 24.

⁶⁸ Cf. przyp. 24.

⁶⁹ Cf. przyp. 22 i 24.

⁷⁰ F.W. Madden, *op. cit.*, s. 198–207.

⁷¹ *Ibidem*, s. 211.

⁷² *Ibidem*, s. 211–212.

given, however they may have been influenced by the Biblical account – had taken at Apameia, seems far more likely to have caused the issue of these pieces”⁷³. Konkluzja ta przypomina do pewnego stopnia pogląd, jaki w roku 1777 przedstawił J. Milles. Lecz stanowiska F.W. Maddena nie można uznać za powielanie jego myśli, a jedynie za swego rodzaju dalekie źródło inspiracji.

F.W. Madden pisząc o starej frygijskiej legendzie o potopie, podobnie jak znacznie wcześniej J. Milles mówiąc o nieznanym frygijskim kulcie jako o źródle inspiracji dla przedstawień na rewersach apamejskich, cesarskich monet, wskazali niejako nowy kierunek poszukiwań genezy przedstawień na cesarskich numizmatach. Do tego należy dodać opublikowaną w roku 1876 rozprawę, której autorem był George Smith (26 marca 1840 – 19 sierpnia 1876) *The Chaldean Account of Genesis*, w której autor zawarł również mezopotamską wersję opowieści o potopie⁷⁴. Wówczas zrodziło się przekonanie o swego rodzaju fuzji legend na temat tego kataklizmu, które to legendy można spotkać w różnych kręgach kulturowych. Po tej linii poszedł François Lenormant (17 stycznia 1837 – 9 grudnia 1883), syn wspomnianego wyżej Charlesa Lenormant’a. W jego opinii wyobrażenia na rewersach omawianych tutaj monet to efekt swoistej unifikacji lokalnej, frygijskiej tradycji z kulturą żydowską i chrześcijańską oraz dominującą wówczas kulturą helleńską⁷⁵. Podobne stanowisko zajął także Théodore Reinach (3 lipca 1869 – 28 października 1928)⁷⁶. Badacze, którzy eksponowali znaczenie frygijskiej tradycji o potopie jako fundamentu, na którym zostały oparte wyobrażenia na przedmiotowych monetach, spotkali się wkrótce z krytyką swego stanowiska. W roku 1891 ukazał się bowiem ważny dla powyższej dyskusji artykuł, którego autorem był Ernest Babelon (7 listopada 1854 – 3 stycznia 1924)⁷⁷. Autor podjął się w nim uzasadnienia tezy, w myśl której nie było nigdy frygijskiej tradycji o potopie, a apamejskie numizmaty cesarskie nawiązują wyłącznie do biblijnej historii Noego. Na tezach zawartych w tej publikacji oparł się w znacznej mierze Henri Leclercq (4 grudnia

⁷³ *Ibidem*, s. 213.

⁷⁴ G. Smith, *The Chaldean Account of Genesis*, London 1876, s. 263–294 (tytuł rozdziału: „The Story of the Flood and Conclusion”).

⁷⁵ F. Lenormant, *Les origines de l’histoire d’après la Bible et les traditions des peuples orientaux*, t. 1: *De la création de l’homme au déluge*, Paris 1880², s. 440–441.

⁷⁶ T. Reinach, *Les monnaies juives*, Paris 1887 (*Petit Bibliothèque d’Art et d’Archéologie* 6), s. 71–73. Praca ta ukazała się również w formie artykułu, cf. T. Reinach, *Les monnaies juives. Conférence faite à la Société des Études Juives le 30 avril 1887*, „Revue des Études Juives” 1887, 2, s. CLXXXI–CCXIX.

⁷⁷ E. Babelon, *La tradition phrygienne du déluge*, „Revue de l’Histoire des Religions” 1891, 23, s. 174–183.

1869 – 23 marca 1945), ksiądz katolicki urodzony w belgijskim Tournai, którego rodzice byli Francuzami, pisząc (opublikowane w roku 1907) hasło słownikowe o Apamei⁷⁸. Segment numer V rzeczonoego hasła nosi tytuł „Les monnaies d’Apamée”⁷⁹. H. Leclercq odrzucił, podobnie jak E. Babelon, opinie badaczy głoszących pogląd na temat fuzji kulturowej w kontekście przekazu o potopie oraz o istnieniu lokalnej tradycji odnoszącej się do tego kataklizmu. Wyeksponował natomiast tezę, która kładła nacisk na wpływ tradycji żydowskiej, podkreślając znaczenie, do jakiego w tym czasie doszła kolonia żydowska w Apamei⁸⁰. Autor hasła, podobnie jak wcześniej uczynił to E. Schürer, zanegował również opinie G. Hirschfelda na temat genezy przydomka Κιβωτός nadanego jakoby Apamei Frygijskiej ze względu na wysoką rangę ekonomiczną miasta w okresie Cesarstwa⁸¹. Generalnie H. Leclercq nie miał wątpliwości, że rewersy monet odnoszą się do biblijnej historii Noego⁸². Należy przy tym zaznaczyć, że znał on, podobnie jak jego poprzednicy, tylko trzy numizmaty tego typu⁸³, których przerysy zamieścił w swym opracowaniu⁸⁴. Komentując zaś gest podniesionych prawych rąk u pary stojącej na przedmiotowych rewersach po lewej stronie arki, napisał: „Dans la partie gauche du champ, l’homme et la femme sont vus debout, en pied, le bras droit levé dans le geste de l’acclamation”⁸⁵. A zatem H. Leclercq odrzucił, podobnie jak to uczynili wcześniej J. Eckhel i Ch. Lenormant, myśl, że gest ten odnosi się do rzucania kamieni, za pośrednictwem których Deukalion i Pyrrha mieli po potopie powtórnie zaludnić ziemię⁸⁶. Autor hasła przypomniał też kwestię potencjalnego fałszerstwa monet apamejskich, który w odniesieniu do numizmatu z czasów Filipa Araba podniósł swego czasu A. Gori⁸⁷. Swego rodzaju zasługą H. Leclercq’a jest przywołanie w kontekście owych cesarskich monet stanowiska A. Kirchera, który w roku 1675 opowiedział się jednoznacznie za motywem biblijnego potopu uwidocznionego na zabytkach z Apamei⁸⁸. Generalnie powyższy fragment hasła „Apamea” pióra francusko-belgijskiego

⁷⁸ H. Leclercq, *Apamée*, w: *Dictionnaire d’Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. 1–2, Amict – Azymes, red. F. Cabrol, H. Leclercq, Paris 1907, kol. 2500–2523.

⁷⁹ *Ibidem*, kol. 2509–2518.

⁸⁰ *Ibidem*, kol. 2509–2511.

⁸¹ *Ibidem*, kol. 2511. Cf. przyp. 46.

⁸² H. Leclercq, *op. cit.*, kol. 2511, 2514, 2518.

⁸³ *Ibidem*, kol. 2514.

⁸⁴ *Ibidem*, kol. 2515–2516, ryc. 825–827.

⁸⁵ *Ibidem*, kol. 2514.

⁸⁶ *Ibidem*, kol. 2514. Cf. przyp. 63 i 65.

⁸⁷ H. Leclercq, *op. cit.*, kol. 2515. Cf. przyp. 37.

⁸⁸ H. Leclercq, *op. cit.*, kol. 2515.

kapłana stanowił w roku 1907 podsumowanie pewnego etapu naukowej refleksji nad tymi numizmatami. Opracowanie to zawiera oczywiście konkretną tezę, a mianowicie, że wpływ na wizerunki widniejące na rewersach miała dobrze prosperująca i wpływowa kolonia żydowska, zamieszkująca to frygijskie miasto, którego władze z tego powodu zdecydowały się umieścić na swych monetach element z biblijnej perykopy o potopie.

Za swoisty epilog powyższej dyskusji numizmatycznej prowadzonej między XVII a początkiem XX w. można uznać krótki artykuł opublikowany w roku 1951 przez André Grabara (7 sierpnia 1896 – 5 października 1990), francuskiego historyka sztuki i archeologa pochodzenia rosyjskiego. On również odniósł się wyłącznie do trzech numizmatów: Septymiusza Sewera, Makryna i Filipa Araba, „portant au revers l’image de Noé dans son arche”⁸⁹. Autor podkreślił przy tym, że zarówno wizerunki postaci, jak i graficzna lektura rewersów są zorientowane od prawa do lewa, a gest mężczyzny i kobiety stojących po lewej stronie ze wzniesionymi prawicami to gest modlitwy – „geste de prière” – którą odmawiają „rendant grace au ciel”⁹⁰. Z kolei porządek scen od prawej do lewej strony, „qui se suivent dans le sens de l’écriture sémitique, suppose que l’auteur de cette composition était juif”⁹¹. A. Grabar podkreślił również znaczenie kolonii żydowskiej w Apamei, która przeżywała w okresie Cesarstwa lata swej prosperity. Także przydomek Apamei, Κιβωτός, autor tłumaczył wpływem społeczności żydowskiej⁹². Zwrócił przy tym uwagę na fakt, że rewersy tych monet zdają się świadczyć o tym, iż żydowskie ilustracje do Starego Testamentu są starsze od chrześcijańskich⁹³. W ten sposób A. Grabar subtelnie korygował, jak się wydaje, o prawie sto lat wcześniejsze przypuszczenia Ch. Lenormant’a.

Niniejszy artykuł zawiera omówienie wyników analiz trzech monet apamejskich z okresu Cesarstwa Rzymskiego, które funkcjonowały w oficjalnym obiegu naukowym między rokiem 1667 a 1907. Chodzi o numizmaty z czasów panowania Septymiusz Sewera, Makryna i Filipa Araba. Monety Septymiusza Sewera i Filipa Araba, będące w zbiorach

⁸⁹ A. Grabar, *Images bibliques d’Apamée et fresques de la synagogue de Doura*, „Cahiers Archéologiques” 1951, 5, s. 10–11. Artykuł ten został przedrukowany w: *No Graven Images: Studies in Art and the Hebrew Bible*, red. J. Gutmann, New York 1971 (*Library of Biblical Studies*), s. 114–119. W tekście niniejszego artykułu publikacja ta jest cytowana za pierwotnym wydaniem z roku 1951.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 11.

⁹¹ *Ibidem*, s. 12.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

prywatnych i znane tylko wąskiemu gronu antykwariuszy, udostępnił po raz pierwszy szerszej publiczności O. Falconieri w roku 1667. Zaś monetę Makryna zaprezentował po raz pierwszy E. Frölich w roku 1762. Dodatkowym, istotnym elementem w dyskusji, jaką zainspirowały te trzy monety, jest numizmat z okresu panowania Hadriana, który opublikował A. Morellius (1683), a wkrótce potem bardziej szczegółowo zaprezentował J. Hardouin (1684 i 1709). Naukowa dyskusja toczona wokół nich przez prawie 250 lat (a wliczając artykuł H. Grabara bez mała 300) dowodzi, że skupiały one na sobie uwagę wielu badaczy, którzy wykazali się dużą inwencją w formułowaniu hipotez dotyczących dwóch scen zamieszczonych na ich rewersach. Sceny te interpretowano najczęściej jako nawiązania do hellenńskiej lub biblijnej wersji opowiadania o potopie. Zatem podstawowy dylemat odnoszący się do tych wyobrażeń brzmią: Deukalion czy Noe. Dylemat ten został *grosso modo* rozstrzygnięty na korzyść tego ostatniego. Nie było to jednak rozstrzygnięcie o charakterze normatywnym. Kwestia ta pozostała zatem otwarta i taką jest do dziś. Zaproponowano też alternatywne, omówione również w powyższym artykule interpretacje, które nie koncentrowały się na zagadnieniu potopu, lecz na frygijskiej Apamei i jej położeniu geograficznym lub na ekonomicznej pozycji miasta. Innymi słowy badacze, którzy podjęli się analizy przedmiotowych numizmatów, wykazali się, co warto raz jeszcze podkreślić, godną uznania inwencją interpretacyjną.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Dio Chrysostomus, *Oratio XXXV*, w: Dio Chrysostom, *Discourses: in five volumes*, t. 3, [Discourses XXXI–XXXVI], wyd., tłum. J.W. Cohoon, H.L. Crosby, Cambridge MA–London 1940 (*The Loeb Classical Library* 358).
- Iustinus Martyr, *Apologia minor*, w: Iustinus Martyr, *Apologiae pro Christianis*, wyd. M. Marcovich, Berlin–New York 1994 (*Patristische Texte und Studien* 38).
- Josephus, *Jewish Antiquities*, t. 4, *Books I–IV*, tłum. H.S.J. Thackeray, Cambridge MA–London 1961 (*The Loeb Classical Library* 242).
- Die Oracula Sibyllina*, wyd. J. Geffcken, Leipzig 1902 (*Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* 8).
- Philo Alexandrinus, *De praemiis et poenis*, w: Philo Alexandrinus, *Opera quae supersunt*, t. 5, wyd. L. Cohn, Berolini 1906.
- Plinius, *Naturalis historia*, t. 1, *Libri I–VI*, wyd. C. Mayhoff, Lipsiae 1906.
- Ptolemaeus, *Geographia*, t. 2, wyd. C.F.A. Nobbe, Lipsiae 1845 (przedruk: Hildesheim–Zürich–New York 1990).
- Strabo, *Geographica*, wyd. A. Meineke, t. 2, Lipsiae 1878.
- Théophile d'Antioche, *Trois livres à Autolycus*, oprac. i wstęp G. Bardy, tłum. J. Sender, Paris 1948 (*Sources Chrétiennes* 20).

Studies (Opracowania)

- Babelon E., *La tradition phrygienne du déluge*, „Revue de l'Histoire des Religions” 1891, 23.
- Barrington D., *Observations on the Apamean Medal*, w: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. Publish'd by the Society of Antiquaries of London*, t. 4, London 1777.
- Barthélemy J.J., *Remarks upon Mr. Bryant's „Vindication of the Apamean Medal”*, w: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. Publish'd by the Society of Antiquaries of London*, t. 4, London 1777.
- Bochartus S., *Geographia sacra, Pars prior: Phaleg seu de dispersione gentium et terrarum divisione facta in ædificatione turris Babel*, Cadomi 1646.
- Bonnetty A., *Dissertation sur les médailles d'Apamée, rappelant le souvenir du déluge*, „Annales de Philosophie Chrétienne” 1834, 5, 8.
- Bonnetty A., *Lettres de Haller contre Voltaire et les philosophes du XVIIIe siècle*, „Annales de Philosophie Chrétienne” 1832, 3, 5.
- Bonnetty A., *Mélanges*, „Annales de Philosophie Chrétienne” 1830, 1, 1.
- Bose C.G. de, *Dissertatio de Jano veterum: et De numis nonnullis eum respicientibus*, Parisiis 1705 (= *Electa Rei Numariae, sive Selectae Dissertationes: De Rarioribus numis antiquis tam Graecis quam Latinis, ad Historiarum veterum monumenta illustranda, & antiquitates Graecorum pariter atque Romanorum dilucidandas insigniter facientes, ex Gallico maximam partem Latine translate, & iunctim editae*, Hamburgi 1709).
- Bryant J., *New System, or, An Analysis of Ancient Mythology*, t. 2, London 1774.
- Bryant J., *A Vindication of the Apamean Medal: and the Inscription ΝΩΕ*, London 1775.
- Buonarroti F., *Osservazioni istoriche sopra alcuni medaglioni antichi all'altezza serenissima di Cosimo III, Granduca di Toscana*, In Roma 1697.
- Clements R., *A Shelter amid the Flood: Noah's Ark in Early Jewish and Christian Art*, w: *Noah and His Book(s)*, red. M.E. Stone, A. Amihay, V. Hillel, Atlanta 2010 (*Early Judaism and Its Literature* 28).
- Eckhel I., *Doctrina numorum veterum*, cz. 1, *De numis urbium, populorum, regum*, t. 3, *Continens reliquam Asiam Minorem, et regiones deinceps in ortum sitas*, Vindobonae 1794.
- Falconerius O., *De nummo Apamensi Deucalionei diluvii typum exhibente dissertatio: Ad Petrum Seguinum S. Germani Antissiodorensis Paris. Decanum*, Romae 1667.
- Falconerius O., *Dissertatio de nummo Apamensi*, w: O. Falconerius, *Inscriptiones athleticae nuper repertae, editae & notis illustratae. Quibus accesserunt aliae ex Africanis marmoribus recens descriptae. Una cum dissertatione De nummo Apamensi*, Romae 1668.
- Fitzwilliam Museum. *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, t. 3, *Asia Minor, Farther Asia, Egypt, Africa*, red. S.W. Grose, Cambridge 1929.
- Gori A.F., *Musei Florentini in quo exhibentur antiqua numismata maximi moduli*, t. 1, *Museum Florentinum exhibens antiqua numismata maximi moduli quae in regio thesauro Magni Ducis Etruriae adservantur*, Florentiae 1740.
- Gori A.F., *Musei Florentini in quo illustrantur antiqua numismata maximi moduli*, t. 3, *Antiqua numismata aurea et argentea praestantiora et aerea maximi moduli quae in regio thesauro Magni Ducis Etruriae adservantur*, Florentiae 1742.
- Grabar A., *Images bibliques d'Apamée et fresques de la synagogue de Doura*, „Cahiers Archéologiques” 1951, 5 (przedruk w: *No Graven Images: Studies in Art and the Hebrew Bible*, red. J. Gutmann, New York 1971).
- Greppo J.G.H., *Notes historiques, biographiques, archéologiques et littéraires concernant les premiers siècles chrétiens*, Lyon 1841.
- Gronovius J., *Thesaurus graecarum antiquitatum*, t. 10, *Uberem ingeniorum copiam & varias exercitiorum amoenitates recensens*, Lugduni Batavorum 1701.
- Harduinus J., *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, Parisiis 1684.

- Harduinus J., *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati*, w: J. Harduinus, *Opera selecta, tum quæ jam pridem Parisiis edita nunc emendatiora et multo auctiora prodeunt, tum quæ nunc primum edita*, Amstelodami 1709.
- Head B.V., *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*, London 1906.
- Head B.V., *Historia numorum: A Manuel of Greek Numismatics*, Oxford 1887.
- Hendin D., *Guide to Biblical Coins*, New York 20014.
- Hirschfeld G., *Kelainai – Apameia Kibotos*, w: *Philologische und Historische Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Aus dem Jahre 1875*, Berlin 1876.
- Imhoof-Blumer F., *Kleinasiatische Münzen*, cz. 1, Wien 1901 (*Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 1).
- Kielczewska A., *Monety z Apamei Kibotos. Najstarsza ikonografia Arki Noego, „Vox Patrum”* 2008, 28, 52/1.
- Lardner N., *The Works*, t. 8, red. A. Kippis, London 1788.
- Leclercq H., *Apamée*, w: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. 1–2, *Amict – Azymes*, red. F. Cabrol, H. Leclercq, Paris 1907.
- Le Nain de Tillemont L.-S., *Histoire des empereurs et des autres princes*, t. 3, *Qui comprend depuis Sévère jusqu'à l'élection de Dioclétien*, Paris 1691.
- Lenormant C., *Des signes de christianisme qu'on trouve sur quelques monuments numismatiques du IIIe siècle*, w: *Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature*, t. 3, red. C. Cahiers, A. Martin, t. 3, Paris 1853.
- Lenormant F., *Les origines de l'histoire d'après la Bible et les traditions des peuples orientaux*, t. 1, *De la création de l'homme au déluge*, Paris 18802.
- Levi A. e M., *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma 1967.
- Long G., *Celaenae*, w: *Dictionary of Greek and Roman Geography*, t. 1, *Abacaenum – Hytanis*, red. W. Smith, London 1854.
- Lowrie W., *Monuments of the Early Church*, New York–London 1901.
- Madden F.W., *On Some Coins of Septimius Severus, Macrinus, and Philip I., Struck at Apameia, in Phrygia, with the Legend NQE, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society”* 1866, 6.
- Milles J., *Observations on the Apamean Medal*, w: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. Publishad by the Society of Antiquaries of London*, t. 4, London 1777.
- Milman H.H., *The History of Christianity, from the Birth of Christ to the Abolition of Paganism in the Roman Empire*, t. 2, Paris 1840.
- Mionnet T.E., *Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation*, t. 4, Paris 1809.
- Monelia T.V., *De annis Jesu Christi servatoris, et De religione utriusque Philippi Aug. dissertationes duae*, Romae 1741.
- Morellius A., *Specimen universae rei nummariae antiquae*, Parisiis 1683.
- Pilcher E.J., *The Jews of the Dispersion in Roman Galatia*, „*Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*” 1903, 25.
- Reinach T., *Les monnaies juives*, w: *Petit Bibliothèque d'Art et d'Archéologie*, t. 6, Paris 1887.
- Reinach T., *Les monnaies juives. Conférence faite à la Société des Études Juives le 30 avril 1887, „Revue des Études Juives”* 1887, 2.
- Ruge W., *Kelainai*, w: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1. Reihe, cz. 11/1: *Katoikoi – Komödie*, red. G. Wissowa, W. Kroll, Stuttgart 1921.
- Salmasius C., *Pliniana exercitationes in C. Iulii Solini Polyhistora*, Pars altera, Parisiis 1629.

- Schürer E., *Die Prophetin Isabel in Thyatira. Offenb. Joh. 2,20*, w: *Theologische Abhandlungen Carl von Weizsäcker zu seinem Siebzigsten Geburtstage 11. December 1892 gewidmet*, Freiburg i. B. 1892.
- Seguinus P., *Selecta numismata antiqua*, editio altera emendatio, Lutetiae Parisiorum 1684.
- Smith G., *The Chaldean Account of Genesis*, London 1876.
- Stebnicka K., *Biblijny potop, grecki Noe, chrześcijańska tradycja – opowieść z Apamei we Frygii*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2015–2016, 7–8.
- Sylloge nummorum Graecorum. Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, t. 29, Phrygia, cz. 1, Abbaïtis – Eumeneia, red. N. Breitenstein, Copenhagen 1948.
- Sylloge nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock, z. 9, Phrygien, red. H.-W. Ritter, Berlin 1964.
- Sylloge nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock, z. 18, Phrygien, Lykien, Pamphylien, Pisidien, Lykaonien, Isaurien, Kilikien, Galatien, Kappadokien, kaiserzeitl. Kistophoren, Incerti, red. H. von Aulock, P.R. Franke, Berlin 1968.
- Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike, wyd. M. Rathmann, Darmstadt 20183.
- Trebilco P.R., *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991 (Society for New Testament Studies. Monograph Series 69).
- Tümpel K., *Deukalion*, w: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1. Reihe, cz. 5/1, Demogenes – Donatianus, red. G. Wissowa, Stuttgart 1903.
- Vaillant J., *Numismata imperatorum, augustorum et cæsarum*, editio altera emendata, Amstelædami 1700.
- Venutus R., *Antiqua numismata maximi moduli aurea, argentea, aerea ex museo Alexandri S. R. E. Card. Albani in Vaticanam Bibliothecam a Clemente XII. Pont. Opt. Max. translata*, t. 1, Romæ 1739.
- Weizsäcker P., *Deukalion 1*, w: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I/1: Aba – Evan, red. W.H. Roscher, Leipzig 1884–1886.
- Williams D., *Early modern casts of ancient coins. A preliminary study of a recently identified Visconti set*, w: *Cista mystica. Festschrift für Wolfgang Szaivert, Veröffentlichungen des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien*, t. 23, red. M. Baer, W. Fischer-Bossert, N. Schindel, Wien 2020.
- Witte J. de, *Du christianisme de quelques impératrices romaines avant Constantin*, w: *Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature*, t. 3, red. C. Cahiers, A. Martin, Paris 1853.
- Zwingmann N., *Erinnerungslandschaften und Identitäten in einer kulturellen Kontaktzone: Mythen und Denkmäler in Kelainai-Apamea Kibotos*, w: *Kelainai – Apameia Kibotos: Développement urbain dans le contexte anatolien, Actes du colloque international Munich, 2–4 avril 2009*, red. L. Summerer, A. Ivantchik, A. von Kienlin, Bordeaux 2011.

Netography (Netografia)

Roman Provincial Coinage – <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/volumes> [dostęp: 20.10.2024].

NOTA O AUTORZE

Piotr Kochanek – prof. dr hab. zatrudniony w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (Katedra Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej). Jest historykiem późnego antyku, głównie Bizancjum, oraz dziejów wczesnego średniowiecza powszechnego. Zajmuje się także historią geografii i kartografii starożytnej i średniowiecznej.

ABOUT THE AUTHOR

Piotr Kochanek – full professor at the John Paul II Catholic University of Lublin (Faculty of Humanities, Institute of History, Department of Ancient, Byzantine and Medieval History): Historian of Late Antiquity, mainly the History of Byzantium and the History of the Early Middle Ages. He is also interested in the History of Ancient and Medieval Geography and Cartography.